

مستندات قرآنی آثار تربیتی جود و بخشش در خانواده با تأکید بر نهج البلاغه

اعظم لطیفی^۱

چکیده

جود و بخشش از خصایل زیبای انسانی و مورد تأکید اسلام و رهبران اسلامی است که در سعادت و تعالی فردی و اجتماعی انسانها نقش موثری دارد و از لحاظ رشد روانشناختی و تربیتی فرد و جامعه باعث جلب رضایت و مغفرت الهی، قرار گرفتن در جایگاه بزرگان، محبوب خدا شدن، دست پیدا کردن به پاداش پروردگار، دستیابی به تقوا، ایجاد دوستی میان دلهای مردم، آمرزیده شدن گناهان و ایجاد آرامش در محیط خانواده می شود. در مقاله حاضر که با روش توصیفی و تحلیلی و از بعد معناشناسی واژگان در قرآن و با بهره گیری از تفاسیر و آثار تربیتی عفو از دیدگاه نهج البلاغه بررسی شده نخست به تبیین حدود عفو در زندگی اجتماعی پرداخته شده و در این راستا از انواع بخشش توضیح داده شده است. در ادامه، به آثار مثبت عفو و بخشش اشاره شده است و همچنین از دیگر مسائل مورد بحث در این تحقیق، راهکارهای علمی و عملی بدست آوردن صفت عفو است. در این باب از آیات قرآن کریم، نهج البلاغه، احادیث و روایات ائمه به عنوان منابع اصیل اسلامی استفاده شد. حضرت علی (ع) اهمیت بخشش را در بین ارزش ها همچون تاج خوانده و فرموده: العفو تاج المکارم؛ عفو و گذشت تاج و زینت فضایل اخلاقی است.

واژگان کلیدی

عفو، بخشش، خانواده، آثار تربیتی، آیات و روایات

^۱ سطح دو حوزه، قم، مرکز آموزشهای غیر حضوری Azamlatifi2021@gmail.com

مقدمه

امروزه جوامع با مشکلات و نابسامانی های زیادی دست و پنجه نرم میکنند. مانند افزایش آمار طلاق و اختلافات خانوادگی که امنیت محیط خانواده را به عنوان مرکز اصلی اجتماع تهدید میکند و بطور یقین عمده این نابسامانی ها دوری از نظام تربیتی قرآن کریم است. برای موفقیت خانواده، همانند دیگر امور زندگی باید مهارت هایی را کسب کرد. لذا دین مبین راه ها و روش های متنوع و فراوانی برای تحکیم این بنیان ارائه داده است که بخشش بین اعضای خانواده از مهم ترین مصادیق این راهکارها ست. بدون تردید توجه به آثار تربیتی و همه جانبه عفو بر جسم و جان و کسب آرامش روحی و نقش کلیدی این رفتار ارزشمند در ارتباطات سالم اجتماعی و کم کردن کینه ها و تحکیم دوستی ها، به همراه اثرات معنوی و پاداش های فراوان اخروی آن، از مؤثرترین عوامل انگیزشی در گرایش به این عمل است و با توجه به اسلامی بودن جامعه ما بررسی این آثار از نگاه قرآن کریم، ما را به سبک زندگی اسلامی نزدیکتر کرده و بهره ما را از تربیت دینی بیشتر می سازد. اخلاق در سیره بزرگان دینی و از جمله پیامبر اکرم (ص) جایگاه ویژه ای دارد. با توجه به متفاوت بودن سلیقه های افراد در جامعه و خانواده معمولا مشکلاتی به وجود می آید که نیازمند بخشش و گذشت است. انسان ها در طول عمر خود در برخورد با هر فرد ابعاد مختلفی از ویژگی های اخلاقی را بروز می دهند. امام علی (علیه السلام) در مواضع مختلف از بهترین صفات و برخوردهای اخلاقی به جود و بخشش اشاره داشته است بنابراین با بررسی ابعاد گوناگون اخلاقی این بزرگ مرد، می توان به الگوی عملی این موضوع ها دست یافت.

مفاهیم شناسی

بخشش در لغت

بخشش [ب ش] (امص) داد، دهش . عطا، انعام . (ناظم الاطباء). عطا. (آندراج) . عداد، عائدة، دسیعه . فجر، وهب . موهبه، موهب . نحلی . عطیه . (از منتهی الارب) . سخا. بخشندگی . رادی . صله . هبه . بذل . رفق . ندی . کرم . جود، فیض . حبه، حباء، عبارت است از آنکه بر نفس ترک مجازات بدی یا طلب مکافات به نیکی با حصول قدرت و تمکن از آن آسان بود. (از نفائس الفنون از حکمت مدنی) . آسان بودن بر نفس ترک مجازات به بدی یا طلب مکافات به نیکی با حصول تمکن از آن و قدرت بر آن . (فرهنگ علوم عقلی از اخلاق ناصری ص 79) . بخشش آن است که از بدی درگذری و در ازای بدی بدی نکنی و عفو و بخشش کنی به حکم والکاظمین الغیظ و العافین عن الناس. (فرهنگ مصطلحات عرفاء از مصباح الهدایه). بخشایش . گذشت . آمرزش . (فرهنگ فارسی معین)

بخشش در معنا

عفو در اصل به معنای صرف نظر کردن و رها نمودن است، از این رو، در مورد صرف نظر کردن از عقوبت گناه «عفاعنه» به کار می رود. از آن جا که رها کردن و بی توجهی به یک عبارت، موجب نابودی آن می شود، این واژه به معنی محو و نابودی نیز به کار رفته است. در مورد پشم و موی حیوان که بی توجهی و عدم پیرایش آن موجب تکثیر و افزایش آن می گردد عفو معنای تکثیر می دهد و به معنای نمو و افزایش نیز به کار رفته است. در عبارت قرآنی «حَتَّى عَفُوا و قَالُوا» به همین معناست. عفا به معنی خاک نیز آمده است. چنین معنایی از این جهت است که به خاک توجهی نمی شود. عفو آن است که برای شخصی حقی از قبیل قصاص یا جریمه گرفتن ثابت شود و این شخص از حق خود بگذرد و از آن صرف نظر کند. عفو ضد انتقام است و آن اسقاط حق خود از قبیل قصاص یا جریمه می باشد. بخشش، زیرمجموعه «تاب علیکم» است؛ یعنی بخشش در واقع نوعی رو کردن و توجه کردن و بخشیدن به-سمت کسی است (بقره، ۱۸۷). عفو به معنای گذشتن از دستورات به حق خود است که برای زیردستان سخت است و امکان تخلف از آن دستورات وجود دارد. عفو به معنای

نگرفتن انتقام که حق انتقام گیرنده است که انتقام بگیرد، اما او نمی‌گیرد؛ یعنی عفو می‌کند (مائده، ۹۵). عفو زمانی رخ می‌دهد که می‌تواند و قدرت عمل دارد، ولی عفو می‌کند و می‌بخشد و انتقام گرفتن بر او هیچ ملامتی نیست (شوری، ۴۰). عفو به معنای زیاد شدن و کثیر شدن نیز آمده است (اعراف، ۹۵؛ طیب، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۳۹۶؛ مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۱، ج ۵، ص ۱۲). بخشش از جانب صاحب قدرت است (بقره، ۲۳۷)؛ یعنی اگر قادر باشیم، قدرت بخشش داریم (نساء، ۱۴۹). بخشش نوعی روی کردن و توجه کردن به سمت کسی است که باعث تخفیف در امری می‌شود (بقره، ۱۸۷).

نتایج عفو از دیدگاه قرآن و اجتماع

بخشش یا گذشت به معنی برگزیدن، دیگران را بر خویش مقدم داشتن و مانند آن است و در اصطلاح نیز به معنای مقدم شمردن دیگری بر خود در هرگونه منافع و دوری از ضرر رساندن به دیگران است که بیانگر اوج مودت و محبت انسان‌ها و تعالی اخلاقی آنان است. با آشکار شدن فضائل و آثار و برکات عفو و بخشش در اجتماع، افراد جامعه به بهره بردن از این صفت پسندیده ترغیب خواهند شد. همچنین بخشش باعث سلامت روانی و جسمانی، آرامش و آسایش، برکت و فروزی روزی، تبدیل کینه و دشمنی‌ها به محبت و دوستی، امنیت، جذب افراد به دین و موثر در تربیت خانواده و کودکان میشود. عفو و بخشش، آثار و ثمرات دنیوی و اخروی فراوانی دارد از جمله ثمرات دنیوی، میتواند موجب عزت فرد بخشنده گردد و بر درجه و مرتبه او نزد خدا بیفزاید و امنیت و محبوبیت اجتماعی را نصیب او گرداند و ثمرات اخروی آن، آسان وارد شدن در حساب و بهشت که خداوند متعال نصیب فرد بخشنده در آخرت می‌کند. با توجه به اسلامی بودن جامعه ما و لزوم رعایت اصول اخلاقی به ویژه در روابط با دیگران که مورد تأکید آیات قرآن مجید است، عفو و بخشش در زندگی شخصی و اجتماعی جایگاه برتری دارد. تأکید آیات و احادیث بر بخشش خطاهای دیگران ضرورت بررسی این امور را بیشتر نشان میدهد. از جمله: بررسی جایگاه بخشش در روش و منش پیامبران و اولیاء الهی در روابط فردی و اجتماعی و بررسی تاثیر عفو در رشد علمی و فرهنگی و سایر ابعاد در خانواده و جامعه.

بخشش معمولا دارای پیام‌های زیر است:

۱. رهایی از احساسات منفی نسبت به فرد خطاکار و ایجاد حالات مثبتی چون: شفقت و دلسوزی؛

۲. غلبه بر رنجش ناشی از بدی؛

۳. پرهیز از انتقام گیری و مکافات کردن دیگران؛

۴. پرهیز از حسد، بدخواهی و بدبینی نسبت به دیگران؛

۵. رشد و انسجام نوع دوستی؛

۶. ترمیم روابط بین فردی و ایجاد ارتباط دوستانه؛

۷. پیدا کردن معنی در رنج ها؛

۸. تمیز دادن خطا و فعل خاطی از خطاکار؛

۹. آزاد شدن از رنج و عدم اشتغال ذهن به خطاها و مجال رشد روانی و روحانی پیدا کردن؛

۱۰. جایگزینی نگرش و قضاوت مثبت به جای نگرش و قضاوت منفی.

انواع بخشش

بخشش بر خلاف تصور عمومی، همیشه پسندیده نیست، بخششی که در راه خدا باشد و به گستاخی گناهکار و جنایتکار منجر نگردد، پسندیده است و در غیر اینصورت مذموم است.

۱- بخشش ناپخته و شتابزده: این نوع بخشش زودتر از هرگونه تسویه حساب از طرف مقابل صورت می گیرد. گاهی اوقات این بیش از یک روش ظریف برای اجتناب از بخشش است. با این حال، بخشش زودگذر و شتابزده همیشه یک پدیده مصنوعی و بی اثر نیست.

۲- بخشش مبتنی بر بازداری: در این نوع بخشش، یکی از طرفین، نیاز به بخشش را انکار می کند یا از آن اجتناب می کند. به عنوان مثال، یکی از طرفین صریحا اظهار می کند که اقدامات یا اقدامات طرف مقابل، چنان دردناک است که هیچ کس قادر نیست فردی را که از درد رنج می برد، اجبار کند که او را ببخشد. در چنین وضعیتی، یک یا هر دو طرف بر این باورند که هزینه ورود به فرآیند بخشش سنگین تر از هزینه از دست رفتن رابطه است.

۳- بخشش مشروط: این نوع بخشش زمانی اتفاق می افتد که فردی عذرخواهی می کند، متعهد می شود رفتار خود را تغییر دهد. این روند و سایر پروسه های مذاکره ای که منجر به صلح و آرامش می شود رایج می باشد.

۴- شبه بخشش: این یک بخشش عجولانه است و بر این باور است که قبلا تلاش کرده بود تا سیستم را در یک رابطه قبل از تعارض حفظ کند. بسیاری از بازی ها (بیابید وانمود کنیم) اجازه می دهد تا پیوسته ظرفیت ارتباط برقرار وجود داشته باشد، اما این امکان تنها بر اساس انکار درگیری و پیامدهای آن انجام می شود.

۵- بخشش زیرکانه: این نوع از بخشش به این منظور به کار می رود تا از درگیری متناقض هنگامی که یک رابطه ناعادلانه است، جلوگیری شود. این تقاضا برای بخشش فراتر از تسلیم بی قید و شرط فرد است.

۶- بخشش ملال آور: در این بخشندگی، فرد بی نهایت سعی دارد تحمل و مدارا کند، که البته در برقراری رابطه و یا از بین بردن رابطه ناخوشایند نخواهد شد.

۷- بخشش واقعی: این روش بخشش مجموعه ای از عوامل شناختی، عاطفی و رفتاری است که نقطه ضعف های رابطه را شناخته و بر آن تسلط دارند. این نوع بخشش ویژگی ها خاص خود را دارد. اولاً نوع دوستانه می باشد و به خاطر فرد مقال و رابطه صورت می گیرد.

اهمیت بخشش

مسئله فضیلت عفو و بخشش و نکوهش انتقام و کینه توزی، در ادیان آسمانی به ویژه در قرآن مجید و روایات اسلامی، بازتاب وسیعی دارد که حاکی از اهمیت بالای آن است.

۱- بخشش و گذشت، دستور پروردگار است: قرآن مجید می فرماید خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

(سوره اعراف ۷ آیه ۱۶۶) عفو و گذشت را پیشه کن، و به کار پسندیده فرمان ده، و از نادانان روی بگردان.

۲- بخشش و گذشت، در رأس ارزش ها قرار دارد. امام علی علیه السلام می فرماید: الْعَفْوُ تَاجُ الْمَكَارِمِ وَاسْطَى، علی بن عفو و گذشت، زینت فضایل اخلاقی است. (غررالحکم و دررالکلم، ج ۱، ص ۱۴۰) امام علی علیه السلام می فرماید: در مقابل، نداشتن روحیه گذشت، بدترین عیب محسوب می شود. همچنین فرمودند: کمی عفو و گذشت، زشت ترین عیب ها و شتاب نمودن برای انتقام، بزرگ ترین گناه است. (غررالحکم و دررالکلم، ج ۴، ص ۵۰۵)

۳- بخشش، یکی از نیکوترین صفات پروردگار است. قرآن مجید می فرماید: فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيرًا. (سوره نساء آیه)

۴- در فرهنگ اخلاقی و قضایی اسلام، گرایش به عفو و بخشش بر مجازات و کیفر عمل، تقدم و برتری دارد. امام علی (ع) به مسلمانان توصیه می کند حتی در مواردی که با شدیدترین نوع جنایت و خیانت به خود مواجه می شوند و از مجرم منجر می شوند، باز آسفتگی و کینه او را به دل نگیرند و کینه را با کینه پاسخ نگویند، بلکه از موضعی کاملاً اخلاقی و انسانی با مجرم برخورد نمایند (ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۱)

مراحل عفو و بخشش

فرآیند بخشش چگونه شروع می شود، از چه مرحله می گذرد و کی تمام می شود و به کمال خود می رسد؟ در پاسخ به این پرسش هاروش های مختلفی وجود دارد که از راه آن ها، می توان مراحل عفو و گذشت را شناخت. «نورث» فرآیند بخشش را متشکل از ۹ مرحله می داند:

۱- مرحله اول: در این مرحله، جفا دیده (فرد رنجیده) دچار عواطف منفی چون: عصبانیت، کینه، تنفر، گزندگی و تندگی می شود. در ابتدا احتمال دارد که این احساسات سرکوب شوند و یا بنا به دلایلی، به طور آشکار بروز نکند؛ ولی تشخیص این احساسات و آگاهی از آن ها و نیز حق فرد برای بروز احساسات، قسمت عمده ای از فرآیند بخشش به شمار می رود.

۲-مرحله دوم: در مرحله دوم، فرد جفادیده (رنجیده) درخواست عدالت می کند و دنبال تنبیه و انتقام جویی است. او می خواهد تلافی کند. اقرار به اشتباه در میان جمع و بیان اینکه حق او ضایع شده است، به فرد جفادیده کمک می کند تا حدی به احساسات منفی ناشی از رنجش غلبه کند. اگر دادخواهی صورت نگیرد، احتمال دارد فرد جفادیده احساس ناکامی کند و احتمالاً احساسات منفی اش افزایش یابد.

۳-مرحله سوم: فرد جفادیده، در این مرحله هنوز نسبت به جفاکار احساسات و عواطف منفی دارد. او علاقه دارد که از عفو و گذشت برای التیام رنج هایش استفاده کند (احساس تمایل به عفو و گذشت). اینک او احساس کند آماده بخشیدن دیگران است، به عوامل چندی چون: میزان و گستره و شدت کار خلاف (جفا)، و اینکه جفاکار چه کسی بوده، چه رابطه ای با او داشته، مدت زمانی که از انجام خلاف گذشته و تنوع و شدت احساسات او (مثلاً احساس کینه، غضب، رنجش، تنفر و...) بستگی دارد.

۴-مرحله چهارم: اگر قرار است که فرد جفادیده، خلافکار را ببخشد، لازم است از پوسته خودبینی بیرون آید و از فراسوی خویش به جفاکار بنگرد. احتمال دارد فرد جفادیده بخشش را وظیفه ای مذهبی تلقی کند و یا فرد خلاف کار را بنده ای از بندگان خدا (مثل خود) به حساب آورد. بنابراین، گاهی ممکن است دلیلی غیرشخصی، فرد جفادیده را به عفو و گذشت ترغیب کند.

۵-مرحله پنجم: به علاوه، احتمال دارد فرد جفادیده دلیل شخصی برای عفو و گذشت داشته باشد. این امر بستگی به رابطه ای دارد که قبل از انجام خلاف بین فرد جفادیده و جفاکار وجود داشته و یا حتی رابطه ای که بعد از انجام خلاف بین آن دو به وجود آمده است. مثلاً احتمال اینکه فرد جفاکار و جفادیده رابطه نسبی و یا سببی با یکدیگر داشته باشند.

۶-مرحله ششم: در این مرحله، فرد تمایل به بخشش پیدا می کند، و این احساس او، تا حدی از مرحله های چهارم و پنجم، حاصل می شود. فرد جفادیده تشخیص می دهد که نه تنها باید فرد جفاکار را ببخشد، بلکه میل دارد او را مورد عفو و گذشت قرار دهد. احتمال دارد که او هیجانات و احساسات مثبت بیش تری را نسبت به فرد جفاکار نشان دهد؛

۷-مرحله هفتم: در این مرحله فرد جفا دیده تصمیم به بخشش می گیرد. احتمال دارد احساسات مثبت از طریق تغییر دیدگاه نسبت به حادثه اتفاق افتاده، عمیق تر و گسترده تر شود. درک کامل تر فرد خلاف کار و موقعیت، دیدگاه، باورها و احساسات او، همگی مورد ملاحظه فرد جفا دیده قرار می گیرد، تا اینکه فرد جفاکار و خلاف او در بافت محدودیت های محیطی دیده شود .

۸-مرحله هشتم: به عنوان نتیجه طبیعی مرحله هفتم، فرد جفا دیده به طور عمومی اظهار می دارد که فرد جفاکار را بخشیده است. اغلب، زمانی که ارتباط نزدیکی مثل دوستی بین افراد وجود داشته باشد، دست دادن با یکدیگر برای بخشودگی و عفو و گذشت کافی است. این که چه نوع اظهاری در میان جمع باید صورت بگیرد، بیش تر به نحوه ارتباط افراد در زمان وقوع خلاف بستگی دارد .

۹-مرحله نهم: بالاخره احساسات منفی فرد جفا دیده، به تدریج از بین رفته و جای آن را احساسات مثبت نسبت به فرد جفاکار پر می کند. این مرحله فرآیند عفو و گذشت را از منظر فرد جفا دیده کامل می کند. احتمال دارد که فرد جفاکار، در اطراف فرد جفا دیده نباشد و فرد آزرده نتواند در مورد عفو و گذشت خود به او خبر دهد. این امر از فرآیند عفو و گذشت جلوگیری به عمل نمی آورد؛ چون بخشش، بیش تر امری درونی است و به تغییر احساس انسان و تغییر نگرش او نسبت به فرد جفاکننده بستگی دارد.

انگیزه های بخشش

۱. گاهی شخص فقط برای خودسازی، دست از انتقام می کشد و با تحمل سختی ها و تمرین صبوری، در برابر خواهش های نفسانی مقاومت می کند تا به کمال صبر و بردباری دست یابد و از نظر روحی، قوی و نیرومند گردد .

۲. گاهی بخشش، جنبه تاکتیکی دارد؛ یعنی به دلیل نامساعد بودن شرایط برای انتقام گیری، به انتظار روزی می نشیند تا دشمن، ضعیف یا او قوی شود .

۳. گاهی شخص نه برای خودسازی و نه به دلیل عدم توانایی، بلکه به انگیزه تربیتی برای همیشه از انتقام صرف نظر می کند تا متجاوز را تربیت کند و او را از ارتکاب دوباره این عمل زشت، باز دارد، زیرا انسانی که در کمال قدرت است،

وقتی از تجاوز کسی که ضعیف تر از اوست می گذرد، به طور طبیعی، او را تحت تأثیر قرار خواهد داد و وجدان اخلاقی وی را بیدار خواهد ساخت. (مصباح یزدی، محمد تقی، ج ۳، ص ۳۴۹)

۴. عمده ترین مانع بخشش، ترس از اصرار اشتباه از سوی خطاکار و مجرم است. حضرت باقر علیه السلام فرمود: پشیمانی از عفو و گذشت بهتر و آسان تر است از پشیمانی از عقوبت و انتقام. (مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار، ج ۱، ص ۴۸۱)

بخشش در آیات و روایات قرآن

مطالعه قرآن کریم به ما نشان میدهد آیاتی که مشتمل بر بخشش بوده و یا واژه هایی که بر معنی عفو دلالت میکنند مانند رحمت و مغفرت و به روشنی گویای موضوع بخشش هستند. دستهای از آیات به عفو خداوند اشاره دارند که از جمله می توان به آیه ۱۲۱ سوره آل عمران اشاره کرد، قَالَ لَا تَثْرِبَ عَلَيْكُمْ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَ هُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ آیه ۶۱ سوره یوسف که در این آیه به ملاقات حضرت یوسف و برادرانشان اشاره می کند که ایشان حاضر نبودند حالت شرمندگی برادرانشان مخصوصاً به هنگام پیروزی حضرت یوسف ادامه یابد . همچنین فرمود: خداوند نیز شما را می بخشد، چرا که او ارحم الراحمین است، و این دلیل بر نهایت بزرگواری حضرت یوسف علیه السلام است که نه تنها از حق خود گذشت و حتی حاضر نشد کمترین توبیخ و سرزنش در حق برادران روا دارد، بلکه از نظر حق الله نیز به آنها اطمینان داد که خداوند غفور و بخشنده است، و حتی برای اثبات این سخن با این جمله استدلال کرد که او ارحم الراحمین است. (مکارم شیرازی، ناصر، ج ۱۱ صص ۶۶- ۶۷)

امام علی علیه السلام می فرماید الْعَفْوُ يُفْسِدُ مِنَ اللَّئِيمِ بِقَدْرِ إِصْلَاحِهِ مِنَ الْكَرِيمِ (مفید، محمد بن محمد، ج ۱، ص ۲۹۸) عفو و گذشت افراد لئیم و پست را فاسد می کند، به همان اندازه که افراد با فضیلت را اصلاح می نماید. این حدیث دو معنا دارد : اول: آدم کریم وقتی می بخشد ، عفوش سبب اصلاح است، چون جلب محبت می کند و اصلاً به یاد نمی آورد و فراموش می کند، اما لئیم عفوش آمیخته با منت و آزار است و در مناسبتهای مختلف به یادش می آورد و آزارش می دهد؛ به عنوان مثال اگر به فقیر چیزی نمی دهی لااقل با او نیکو سخن بگو و عذر خواهی کن و بگو ای کاش می

توانستم به تو کمک کنم . دوم: انسان کریم را وقتی عفو می کنی، باعث اصلاحش می شود، در رفتارش تجدید نظر می کند، اما آدمهای لثیم را اگر عفو کنی جسورتر می شود. (مکارم شیرازی، ناصر، همان، ۱۳)

نکته دیگر اینکه بخشش در مسائل شخصی پسندیده است، اما در مسائل عمومی و حقوق الهی نکوهیده و مذموم است. چرا که سنت و روش رسول خدا صلی الله علیه و آله این بود که متجاوز به حقوق الهی را مجازات می کرد، و حد خدا را جاری می ساخت و شفاعت هیچ شفاعت کننده ای را نمی پذیرفت. به عنوان نمونه به یک مورد اشاره می کنیم. امام باقر علیه السلام می فرماید: **كَانَ لِأُمِّ سَلْمَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَسَرَقَتْ مِنْ قَوْمٍ فَأَتَى بِهَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَكَلَّمَتْهُ أُمُّ سَلْمَةَ فِيهَا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ يَا أُمَّ سَلْمَةَ هَذَا حَدٌّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ لَا يُضَيِّعُ فَقَطَعَهَا رَسُولُ اللَّهِ** . (حر عاملی، محمد بن حسن ، ج ۲۸، ص ۴۳)

بخشش در نهج البلاغه

با نگاهی بر نهج البلاغه و فرمایشات حضرت علی (ع) ، که ایشان به مالک تذکر می دهد که مالک قلب خود را از مهر و شفقت خلق پارسازد و به آن ها لطف و التفات بورزد. این مردمان نیز نظیر او هستند (یا هم کیش اویند و یا هم نوع)؛ منتها از آنان لغزش های فراوان سر می زند و بیماری های (روحی) فراوانی بر آنان عارض می گردد. آن ها در مقابل خطاها آسیب پذیرند و خواسته یا ناخواسته خطایی بر دست شان می رود. در این صورت باید از بخشش و گذشت خود مایه بگذارد و آنان را ببخشد، همان طور که انتظار دارد خداوند او را ببخشد. حضرت در نامه ۵۳ نهج البلاغه در مورد برنامه های مالک اشتر برای رفتار و حکومت بر مردمان توصیه های بسیار جالبی می نماید و او را به ملاحظت و مهربانی و گذشتن از لغزش ها و خطاهای مردمان فرا می خواند. حضرت با توجه به خطاکار بودن انسان ها و کثرت لغزش های آنان، بخشش را اصل اساسی در برخورهای بین فردی قلمداد می کند. امام علیه السلام در اینجا تأکید می کند: «... و لا تندمنّ علی عفو، و لا تبجننّ بعقوبه و لا تسرعنّ الی بادره و جدت منها مندوحه...» (همان، نامه ۵۳) . حضرت در خطبه «متقین» (خطبه ۱۹۳) زمانی که ویژگی های افراد پرهیزگار را برمی شمارد، یکی از این مشخصات بارز را بخشش خطای دیگران قلمداد می کند: «از کسی که بر او ستم روا داشته، می گذرد، به کسی که او را محروم نمود عطا می نماید، و با کسی که از او قطع رابطه کرده می پیوند».

چند جمله از مولای متقیان حضرت علی علیه السلام در مورد بخشش ذکر می نماییم:

- از بخشیدن اندک شرم مکن، زیرا نومید کردن کمتر از آن (و به شرمندگی سزاوارتر) است. (نهج البلاغه، حکمت ۶۷)

- سخاوت آن است که ابتدا خود ببخشی، پس آن که در پی خواهش باشد یا از روی شرم یا از روی ترس بدگویی است.

(نهج البلاغه، حکمت ۵۳).

- با بذل و بخشش، ارزش های انسانی بالا می رود (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۴).

- آن که پاداش الهی را باور دارد، در بخشش سخاوتمند است (نهج البلاغه، حکمت ۱۳۸).

- بخشنده باش ولی نه بحدّ اسراف و بیجا (که افراط و تجاوز از حدّ باشد) و میانه رو باش (نهج البلاغه، حکمت ۳۲).

- «عفو و گذشت موجب تزکیه و پاکی قدرت است» (غرر الحکم، ج ۱، ص ۱۹۸).

- «هیچ چیزی برتر از عفو فرد قدرتمند نیست» (همان، ص ۳۹۲).

آثار دنیوی و اخروی بخشش و تاثیر آن در خانواده و اجتماع

الف: آثار دنیوی

*رسیدن به تقوا: خداوند در قرآن می فرماید: اگر شما گذشت کنید، به پرهیزگاری نزدیکتر است. (سوره بقره، ۲۳۷). بر

این اساس یکی از آثار بخشش، نزدیک بودن بخشش به تقوا می باشد که این امر از دو جهت است: کسی که از حق خود

می گذرد و آن را می بخشد، قطعا می تواند مطمئن باشد که در این گرفتن حق، به هیچ وجه اشتباه نکرده و حق دیگری را پایمال نکرده است، بنابراین گذشت به تقوا نزدیکتر است. و کسی که با گذشت از حق قانونی و شرعی خود صرفنظر می کند، امیدوار است که نافرمانی و گناه او را خداوند مورد بخشش قرار دهد. (طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۳)

*موجب عزت و سربلندی : بخشش سبب عزت است چرا که در نظر مردم نشانه بزرگواری، شخصیت و صبر است. در حالی که انتقام جویی در مسائل شخصی نشانه عدم تسلط بر نفس است. رسول اکرم صلی الله علیه و آله می فرماید: عفو و گذشت سبب عزت و آبرو می گردد چرا که عفو چیزی جز عزت بر انسان نمی افزاید. (کلینی، اصول کافی، ج ۳)

*از بین رفتن کینه تیزی : انتقام جویی سبب برافروخته شدن آتش کینه در دلها شده، طرف مقابل را به انتقامی خشن تر وا می دارد و آن انتقام سبب خشونت بیشتری شده، گاه به جنگی تمام عیار در میان طوائف و قبائل بزرگ تبدیل می شود. عفو و گذشت جلوی این ناهنجاری ها، کینه ورزی ها، خشونت ها و جنایت ها را می گیرد و آن را از بین می برد. (مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۶۸)

ب (آثار اخروی

*ورود در بهشت : روایت شده است که رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: آنگاه که بندگان در صحرای محشر گرد آورده شوند، آواز دهنده ای ندا می دهد آن کس که مزدش با خداست برخیزد و به بهشت رود. گفته می شود: چه کسی مزدش با خداست؟ می فرمایند: بخشایندهگان مردم. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۰، ص ۴۶۷)

*موجب اجر و پاداش : در روایتی آمده است: در کیفر برای گناه شتاب مکن و بین کیفر و گناه جایی برای گذشت باقی بگذار، با این کار پاداش آخرت و ثواب بدست می آوری. (آمدی، غررالحکم و دررالکلم، حدیث ۷۵۰۸)

۱. بهره مند شدن از رحمت پروردگار

صاحب مفردات در توضیح معنی رحمت میگوید: رحمت صفتی است که اقتضای آن نیکی کردن به دیگران است. اگر در وصف خدا گفته شود به معنی نعمت خواهد بود و اگر درباره انسان به کار برده شود به معنای دلسوزی و ملاحظت است.

پس معنای رحمت، لطف و محبت برای رفع نیاز نیازمندان است. در نتیجه هر کدام از نعمت های الهی مصداقی از رحمت خداوند هستند. (راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۵)

۲. جلب رضایت خدا

عفو به معنای بخشش (مقری فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، ج ۶، ص ۱) و صفح به معنای ترک ملامت است که مرحله ای بالاتر از بخشش است. (راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۵) صفح میتواند اشاره به این معنا باشد که فرد، خطای خطاکار را به کلی فراموش کند و نه تنها او را سرزنش نکرده، بلکه لغزش خطاکار در رفتار و ارتباطش با او هیچ تأثیری نداشته باشد (مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، ج ۳، ص ۵۱۵)

۳. جذب افراد به دین اسلام

اصولاً، یکی از اهداف اسلام، جذب هر چه بیشتر مردم به دینداری است و بی تردید، پیامبر بزرگوار اسلام و اولیای دین باتوجه به روحیه عفو و بخشش یکی از مهمترین عوامل گسترش اسلام در طول تاریخ، بوده و هستند. خداوند یکی از مظاهر روشن این نرمی رفتار را عفو و گذشت پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله از خطاکاران میدانند. ایشان هرگز در برابر بی مهری و آزارهای افراد، به انتقام فکر نمی کردند، بلکه تا آنجا که ممکن بود از اشتباهات افراد چشم پوشی کرده و آنها را میبخشید. (مکارم شیرازی، ناصر، نمونه، ج ۳، ص ۱)

۴. پاک شدن گناهان

توصیه اسلامی به صاحب حق، قصاص است و در صورتی که بخشش از مجرم در تربیت فرد و جامعه مؤثرتر باشد و یا دست کم موجب جریح تر شدن مجرم نگردد، اسلام او را به عفو و گذشت توصیه میکند و در این صورت اگر مظلومی در هنگام خشم و انتقام، در حالی که قدرت بر تسلط دارد از حق خود گذشت کند این گذشت، کفاره گناهان او خواهد بود.

(جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، ج ۲۲، ص ۵۴۲) در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده است هر کس از خطای برادر مسلمانش درگذرد خدا از گناهان او درمیگذرد.

۵. گرفتن پاداش

بخشش برای کسی که قدرت بر انتقام جویی حقوق خود را دارد کار ساده و آسانی نیست. زیرا علاوه بر اینکه باید خشم بر افروخته خود را مهار کرده و آن را فرو بنشانند، باید از حق مسلم خویش نیز بگذرد، به همین خاطر قرآن کریم در برنامه تربیتی خود و در تحریض و تشویق مردم به عفو و گذشت از یکدیگر برای آن پاداشی وصف ناپذیر در نظر گرفته و آن را بر عهده خدا نهاده است. وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ (شوری، آیه ۴۰).

۶. رسیدن به آرامش

خانواده به عنوان عنصر اساسی جامعه نقش به سزایی در تأمین امنیت و آرامش روانی جامعه دارد. بدون شک اگر بخشش و گذشت از محیط خانواده برچیده شود و هر کس بخواهد در مزاحمتهایی که به حق او می شود، در مقام انتقام جویی برآید، محیط خانه تبدیل به جهنم سوزانی میشود که هیچ کس در آن امنیت نداشته و به زودی خانواده از هم متلاشی می گردد (عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، نورالثقلین، ج ۱، ص ۶۳۵). کسی که گذشت ندارد همواره منتظر فرصتی است تا انتقام بگیرد و بدین جهت همیشه دارای دغدغه روحی می شود. خداوند در قرآن و در بحث خانواده، نه تنها به عفو و صفح، بلکه به مغفرت یکدیگر نیز سفارش کرده است و این نشان دهنده اهمیت مضاعف گذشت در خانواده و پوشاندن عیوب از نظر دیگران و فراموش کردن آن از خاطر یکدیگر است. گسترش فرهنگ عفو و گذشت در سطح جامعه نیز سبب آرامش و امنیت خاطر مردم میگردد. در زندگی اجتماعی میان افراد یا گروهها، کدورت هایی پدید می آید که اگر تداوم یابد، اجتماع انسانها را دچار تفرقه، خشونت و اضطراب خواهد کرد. از این رو، کدورت ها را باید با تصمیمی منطقی و انسانی از میان برد و یکی از راههای رفع آن، گذشت است.

نتیجه گیری

قرآن کریم در بررسی عفو، بیشترین تأکید را بر تأثیرات اخروی و نتایج اجتماعی بخشش مبذول داشته است. عفو در اصطلاح قرآن و روایات به معنی بر هم نهادن قهر آمیز چشم نیست، بلکه روی گرداندن همراه با گذشت و بزرگواری است. از مهمترین آثار تربیتی بخشش عبارتند از: جلب رضایت و مغفرت الهی، بهره مندی از رحمت خدا، قرار گرفتن در جایگاه نیکوکاران، محبوب خدا شدن، دستیابی به پاداش وصف ناپذیر، پیروزی مقتدرانه، اصلاح مجرم، دستیابی به تقوا، ایجاد الفت میان دل‌های مردم، پاک شدن گناهان و بالاخره ایجاد آرامش در محیط خانواده و جامعه. نتیجه آنکه بخشش یکی از بهترین روش‌های تربیت اسلامی در خانواده است که در قرآن و نهج البلاغه بر ابعاد مختلف آن تأکید شده است. بر اساس آیاتی از قرآن که بدی را پاداش بدی می‌داند، می‌توان متجاوزان را مجازات کرد اما شایسته تر آنست که در جامعه‌ی ایمان مدار، از کیفر آنان چشم پوشید زیرا این عفو موجب زوده شدن کینه‌ها، بهبود روابط اجتماعی، استحکام برادری در جامعه‌ی ایمانی و عزتمندی و محبوبیت نزد خالق و مخلوق را دارد. همچنین در بحث خانواده، والدین باید از خطاهای فرزندان بگذرند تا آنها یاد بگیرند باید از خطای هم بگذرند. گذشت و بخشش آموختنی است و والدین باید با گذشت نشان دهند که همواره آماده بخشش هستند و در واقع آن را به فرزندان یاد می‌دهند. امیرالمؤمنین (ع) نیز وظایفی برای فرزند برشمرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها این است که فرزند، پدر و مادرش را در هر چیز مگر در نافرمانی از خداوند سبحان اطاعت و پیروی کند و به آنها نیکی کند.

منابع

۱. * قرآن کریم * ترجمه حسین انصاریان
۲. آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین ، شرح آقا جمال خوانساری بر غرر الحکم و درر الکلم ، دانشگاه تهران ، چاپ چهارم ۱۳۶۶ ش.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی ، عیون أخبار الرضا علیه السلام ، نشر جهان، تهران چاپ اول ۱۳۷۱ ق.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی ، تحف العقول ، جامعه مدرسین ، قم، چاپ دوم، ۱۶۱۶ ق.
۵. الهامی نیا، علی اصغر، سیره اخلاقی معصومین، زمزم هدایت، قم، ۱۳۱۲ ش.
۶. تمیمی آمدی، غرر الحکم، ترجمه سیدهاشم رسولی محلاتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۷۷۱۱ ش.
۷. جوادی آملی، عبدالله، جامعه در قرآن، تفسیر موضوعی قرآن کریم، تحقیق مصطفی خلیلی، قم، ۱۳۲۵ ش.
۸. حرانی، حسن بن شعبه، تحف العقول، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
۹. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ ش.
۱۰. گفتار معصومین(ع)، مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، ۱۳۸۷ ش
۱۱. قرائتی، محسن، نورن، مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، تهران ۱۳۲۳ ش.
۱۲. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، پنجم: ۱۵۱۵ ق.

۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۵۰ ش.

۱۴. طبرسی، علی بن حسن، مشکاه الانوار فی غرر الاخبار، نجف: مکتبه الحیدریه، ۱۳۲۴ ق.

۱۵. لیشی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ للیشی، دار الحدیث، قم چاپ: اول ۱۳۷۶ ش

۱۶. مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمین‌رحمه الله چاپ سوم ۱۳۸۵ ش

17. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، مدرسه الامام علی بن ابی طالب علیه السلام، قم، 1387 ش

18. مطهری، مرتضی، عدل الهی، تهران، انتشارات صدرا، 1399 ش

مقالات

۱. ایروانی، جواد، مدارا و عفو از دیدگاه قران و حدیث، نشریه الهیات و حقوق، ۱۳۸۴ ش

۲. پرچم، اعظم و فتاحی سده، فاطمه، کارکرد بخشش در تحکیم و آرامش خانواده از منظر قرآن، نشریه بصیرت و تربیت

اسلامی، ۱۳۹۵ ش

۳. م. خدایاری فرد و ب. غباری بناب و ع. ن فقیهی، کاربرد عفو و گذشت در روان درمان گری با تأکید بر دیدگاه اسلامی؛

(عرضه شده در دومین همایش مشاوره از دیدگاه اسلام، دانشگاه آزاد میبد) ۱۳۷۹ .